SHAXSNING IJODIY SALOHIYATINI SHAKLLANTIRISH VA FAOLLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Ato Husniddin Sadriddin o‘g‘li
Mustaqil izlanuvchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
“Psixologiya” kafedrasi, Chirchiq shahri, O‘zbekiston
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-0338-3537
E-mail: husniddinato@yahoo.com; Telefon: +998 90 186 82 94

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxsning ijodiy salohiyatini shakllantirish va faollashtirishga ta’sir etuvchi asosiy psixologik omillar o‘zbek psixologik-pedagogik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Shaxsning ichki motivatsiyasi, tafakkur moslashuvchanligi, emotsional barqarorligi, muloqot madaniyati, refleksiv faolligi va ijtimoiy muhitning ijodkorlik rivojidagi o‘rni izchil yoritiladi. Shuningdek, oliy ta’lim jarayonida bo‘lajak mutaxassislarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik-psixologik shart-sharoitlar ham ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: ijodkorlik, shaxs, ijodiy salohiyat, motivatsiya, tafakkur, emotsional barqarorlik, refleksiya, muloqot, ijtimoiy muhit, pedagogik qo‘llab-quvvatlash

Kirish: Zamonaviy O‘zbekiston ta’lim tizimida shaxsning intellektual, ma’naviy va kasbiy kamolotini ta’minlash bilan bir qatorda uning ijodiy salohiyatini rivojlantirish masalasi ham alohida dolzarblik kasb etmoqda. Chunki hozirgi davrda jamiyatdan faqat tayyor bilimni o‘zlashtiradigan emas, balki mustaqil fikrlaydigan, muammoga yangicha yondashadigan, murakkab vaziyatlarda mos va samarali qaror qabul qila oladigan mutaxassis talab etilmoqda. Shu ma’noda ijodkorlik shaxsning qo‘shimcha sifati emas, balki uning to‘laqonli rivojlanishini belgilovchi muhim psixologik ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Ijodiy salohiyat shaxsning ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, tajribasi, bilimi, motivatsiyasi va ijtimoiy muhit ta’siri asosida shakllanadigan murakkab tizimdir. U faqat tug‘ma xususiyat bilan cheklanmaydi. Aksincha, u ma’lum shart-sharoitlarda rivojlanadi, mustahkamlanadi va amaliy faoliyatda namoyon bo‘ladi. Bu jihat, ayniqsa, oliy ta’lim muassasalari, xususan pedagogik yo‘nalishlar uchun nihoyatda muhimdir. Bo‘lajak pedagog yoki psixolog kelajakda inson bilan ishlaydi, ta’limiy va tarbiyaviy jarayonni boshqaradi, muammoli vaziyatlarda moslashuvchan qaror qabul qiladi. Shu sababli undagi ijodiy salohiyat faqat shaxsiy muvaffaqiyat emas, balki kasbiy samaradorlikning ham asosiy omillaridan biridir [1], [3].

O‘zbek psixologik-pedagogik manbalarida shaxsning faoliyati, qiziqishi, qobiliyati, motivatsiyasi, tafakkuri va muloqot madaniyati uning rivojlanishida muhim omillar sifatida izohlanadi [1], [2], [3]. Ushbu nazariy qarashlar shaxs ijodiy salohiyatini anglash uchun ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Zero, ijodkorlik shaxsning bilish jarayonlari, hissiy-irodaviy sifati, ijtimoiy faolligi va o‘zini anglash jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Mazkur maqolaning maqsadi shaxsning ijodiy salohiyatini shakllantirish va faollashtirishga ta’sir etuvchi psixologik omillarni o‘zbek manbalari asosida tizimli tahlil qilish, ularning o‘zaro aloqadorligini ochib berish hamda ta’lim jarayonida ushbu salohiyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim xulosalarni ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: O‘zbek psixologiya va pedagogika maktabida shaxsning ichki faolligi, motivlari, qobiliyati, bilish jarayonlari va shaxslararo munosabatlari

masalasi keng yoritilgan. E.G‘oziyevning psixologiyaga doir darsligida shaxsning rivojlanishi uning bilish jarayonlari, hissiy kechinmalari, irodaviy sifati va individual farqlari birligida ko‘riladi [1]. Bu yondashuv shaxs ijodiy salohiyatini birgina qobiliyat bilan emas, balki shaxs tuzilmasining turli tarkibiy qismlari uyg‘unligi bilan anglashga imkon beradi. Muallif qiziqish, ichki intilish va ongli faoliyatni insonning rivojlanish manbai sifatida talqin etadi. Demak, ijodiy salohiyat ham ichki faollikni talab qiladigan, shaxsning o‘z ustida ishlashi orqali kuchayadigan dinamik xususiyatdir.

M.Maxsudova muloqot psixologiyasini yoritarkan, insonning fikrlashi, o‘zini namoyon etishi va boshqalar bilan munosabatga kirishishi jarayonida muloqotning shakllantiruvchi ahamiyatini ta’kidlaydi [2]. Haqiqatan ham, ijodkorlik ko‘p hollarda yolg‘iz ichki kechinma emas, balki muloqotda pishib yetiladigan jarayondir. Inson o‘z fikrini bayon qilganda, savollarga javob topganda, muqobil qarashlarni eshitganda va o‘z nuqtayi nazarini asoslaganda uning tafakkuri yanada faol ishlaydi. Shu bois erkin fikr almashish muhiti ijodkorlikning rivojlanishi uchun muhim psixologik sharoit hisoblanadi.

F.I.Xaydarov va N.I.Xalilova umumiy psixologiya doirasida tafakkur, tasavvur, diqqat, xotira, qobiliyat va shaxs sifatlari masalalarini izchil bayon etadilar [3]. Ularning yondashuvi asosida aytish mumkinki, ijodiy salohiyatning kognitiv asosi shaxsning ma’lumotni qabul qilishi, qayta ishlashi, umumlashtirishi va yangi vaziyatga moslashtira olish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq. Muammoga bir necha tomondan yondashish, mavjud ma’lumotni qayta kombinatsiyalash va yangicha xulosaga kelish — bularning barchasi ijodiy tafakkurning muhim ko‘rinishlaridir.

Pedagogik-metodik adabiyotlarda ham shaxsning faol fikrlashi, mustaqil tahlil qilishi va yangi yondashuv ishlab chiqishi masalasiga alohida e’tibor qaratiladi. J. Jamolov o‘quv jarayonini faollashtirish, talabaning mustaqil ishlashi va izlanishga yo‘naltirilgan metodlarning ahamiyatini ko‘rsatadi [5]. Garchi mazkur manba bevosita chet til o‘qitish metodikasiga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, undagi faol o‘qitish, izlanishga undash va mustaqil fikrlashni rivojlantirish haqidagi tamoyillar ijodiy salohiyatni shakllantirish nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir.

Ijtimoiy-axloqiy yo‘nalishdagi manbalarda esa shaxsning jamoadagi o‘rni, tashabbuskorligi, ijtimoiy mas’uliyati va umumiy maqsadga xizmat qiladigan faolligi muhim deb baholanadi [6]. Bu jihat ham ijodiy salohiyat bilan bog‘liq. Chunki ijodkorlik faqat individual muvaffaqiyat vositasi emas, balki jamiyatga foydali g‘oya, ijtimoiy tashabbus va amaliy yangilik yaratish qobiliyatidir. Demak, shaxs ijodiy salohiyatini shakllantirishda ma’naviy qadriyatlar, ijtimoiy foydalilik hissi va javobgarlik ham ma’lum darajada muhim rol o‘ynaydi.

Mazkur maqolada nazariy-tahliliy metodologiya qo‘llanildi. Tadqiqotning asosiy usullari sifatida qiyosiy tahlil, mantiqiy umumlashtirish, konseptual sharhlash va tizimlashtirishdan foydalanildi. Empirik statistika keltirilmagan bo‘lsa-da, nazariy manbalarni bir tizimga keltirish orqali shaxsning ijodiy salohiyatini belgilovchi asosiy psixologik omillar aniqlandi va ular o‘rtasidagi bog‘liqlik izohlandi. Tanlangan metodologiya mavzuni chuqurroq nazariy yoritish va amaliy xulosalar chiqarish imkonini berdi.

Natijalar: Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, shaxsning ijodiy salohiyatini shakllantirish va faollashtirishga ta’sir etuvchi omillarni bir necha asosiy guruhlarga ajratish mumkin. Bular: motivatsion omillar, kognitiv omillar, emotsional-irodaviy omillar, kommunikativ-ijtimoiy omillar, refleksiv-o‘zini boshqarish omillari va ma’naviy-qadriyatga oid omillardir.

Birinchi guruh — motivatsion omillar. Har qanday ijodiy faoliyat ichki turtkidan boshlanadi. Agar shaxsda biror masalani hal qilishga qiziqish, yangilikka intilish, o‘z faoliyatida ma’no topish va o‘zini namoyon etish ehtiyoji mavjud bo‘lsa, unda ijodiy faollik yuzaga chiqishi osonlashadi. Ichki motivatsiyasi kuchli bo‘lgan shaxs murakkab vazifadan qochmaydi, yangi usullarni sinab ko‘rishga tayyor bo‘ladi va natijaga faqat tashqi baho uchun emas, o‘z ichki qoniqishi uchun intiladi [1], [3]. Aksincha, faqat tashqi nazorat, tanbeh yoki standart natijaga qaratilgan muhit shaxsni ehtiyotkor, andozaviy va xavfsiz qarorlarga moyil qiladi. Shu sababli ijodkorlikni rivojlantirish uchun baholashdan ko‘ra rag‘batlantirish, buyruqbozlikdan ko‘ra mustaqil izlanishga imkon yaratish muhimdir.

Ikkinchi guruh — kognitiv omillar. Ijodiy salohiyatning intellektual asosi tafakkur moslashuvchanligi, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘ra olish, tahlil va sintez qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tasavvur boyligi va yangi bog‘lanishlar topish qobiliyati bilan belgilanadi. Shaxs bir muammoni faqat tayyor qolip asosida ko‘rib chiqsa, ijodiy natija cheklanadi. Agar u muammoni qayta ko‘ra olsa, boshqa variantlarni izlab topsa, mavjud bilimni yangi sharoitda qo‘llasa, unda ijodiy fikrlash faollashadi [3], [5]. Shu bois ta’lim jarayonida ochiq savollar, muammoli topshiriqlar, mustaqil tahlilga undovchi vazifalar va bir nechta yechimga ega mashqlar ijodiy tafakkurni rivojlantirishga samarali xizmat qiladi.

Uchinchi guruh — emotsional-irodaviy omillar. Ijodiy faoliyat ko‘pincha noaniqlik, xatoga yo‘l qo‘yish xavfi, ichki ikkilanish va tanqid ehtimoli bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunday vaziyatda shaxsning emotsional barqarorligi, o‘ziga ishonchi, sabr-toqati, irodaviy mustahkamligi va boshlagan ishni oxiriga yetkazish odati katta ahamiyat kasb etadi. Emotsional jihatdan beqaror yoki tanqiddan haddan tashqari cho‘chiydigan shaxs ko‘pincha xavfsiz, odatiy va kam tavakkalli variantlarni tanlaydi. Bu esa yangilik yaratish imkoniyatini pasaytiradi. Shuning uchun ijodkorlikni rivojlantirish fikrlashni faollashtirish bilan birga, shaxsning hissiy-irodaviy tayyorgarligini ham kuchaytirishni talab qiladi [1], [3].

To‘rtinchi guruh — kommunikativ-ijtimoiy omillar. Ijodiy salohiyat ko‘p hollarda muloqot jarayonida ochiladi. Inson o‘z fikrini boshqalarga bayon etganda, savollarga duch kelganda, qarama-qarshi fikrlarni eshitganda va mulohaza yuritganda uning fikrlashi yanada chuqurlashadi. Shu ma’noda erkin muloqot, konstruktiv munozara, jamoaviy fikr almashish va psixologik qo‘llab-quvvatlash muhiti ijodiy rivojlanishning muhim omilidir [2], [4]. Agar jamoada shaxsning tashabbusi tinglansa, uning fikriga hurmat bilan qaralsa, u o‘z g‘oyasini dadilroq ilgari suradi. Aksincha, keskin tanqid, masxara yoki fikrni mensimaslik hukmron bo‘lsa, shaxs ichki senzura ostida qoladi va ijodiy faollik pasayadi.

Beshinchi guruh — refleksiv-o‘zini boshqarish omillari. Ijodiy salohiyat faqat g‘oya topish bilan cheklanmaydi; u g‘oyani tahlil qilish, takomillashtirish, xatolarni ko‘rish, qayta ishlash va maqsadga mos shaklga keltirishni ham talab etadi. Bu esa refleksiya va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini zarur qiladi. O‘z faoliyatini tahlil qila oladigan, xatodan xulosa chiqaradigan, o‘z strategiyasini o‘zgartira oladigan shaxs ijodiy o‘sishga ko‘proq moyil bo‘ladi [3]. Shuningdek, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, diqqatni jamlash, ichki intizomni saqlash va maqsadni yo‘qotmaslik ijodiy imkoniyatning amaliy natijaga aylanishida muhim rol o‘ynaydi.

Oltinchi guruh — ma’naviy-qadriy omillar. O‘zbek ta’lim va tarbiya an’analarida shaxsning ma’naviy barkamolligi, odob-axloqi, ijtimoiy mas’uliyati va jamiyatga foyda keltirish g‘oyasi muhim o‘rin tutadi. Shu bois ijodkorlikni faqat noodatiy fikrlash yoki individual muvaffaqiyat sifatida emas, balki foydali g‘oya, ezgu tashabbus va ma’naviy mas’uliyat bilan

uyg‘un hodisa sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir [4], [6]. Bunday yondashuv shaxs ijodiy salohiyatini yanada barqaror va mazmunli rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tahlil shuni ko‘rsatadiki, ijodiy salohiyatni rivojlantirishda pedagogik shart-sharoitlar ham alohida ahamiyatga ega. Dars jarayonida mustaqil fikrlashga yo‘naltirilgan savollar, tadqiqotga undovchi topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, kichik guruhlarda ishlash, loyiha asosidagi yondashuv va refleksiv tahlil usullari qo‘llanilganda shaxsning ijodiy faolligi sezilarli darajada oshadi. Bunday usullar talabaning tayyor ma’lumotni takrorlashiga emas, uni qayta ishlashiga, yangicha talqin qilishiga va mustaqil xulosa chiqarishiga yordam beradi [5].

Bundan tashqari, ijodiy salohiyatning shakllanishida o‘zini baholash ham muhim omil hisoblanadi. O‘z imkoniyatlarini real anglay oladigan, kuchli va zaif tomonlarini farqlay biladigan shaxs o‘z ustida samaraliroq ishlaydi. Haddan tashqari past o‘zini baholash tashabbusni pasaytirsa, asossiz yuqori baholash tanqidni qabul qilmaslikka olib kelishi mumkin. Shu sababli ijodiy rivojlanishda adekvat o‘zini anglash va xolis o‘zini tahlil qilish muhim psixologik tayanchdir.

Muhokama: O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar ta’lim mazmunini yangilash, talabaning faolligini oshirish, mustaqil ta’limni kengaytirish va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan. Bu jarayon bevosita shaxsning ijodiy salohiyati bilan bog‘liq. Chunki yangilanayotgan ta’lim modeli talabaning tayyor axborotni yod olishidan ko‘ra, uni tahlil qila olishini, qo‘llay olishini va yangi vaziyatga mos ravishda qayta ishlay olishini talab qilmoqda. Demak, ijodiy salohiyatni rivojlantirish bugungi ta’lim siyosatining ichki mazmuni bilan hamohangdir.

Pedagogik oliy ta’lim muassasalarida bu masala yanada muhimroqdir. Bo‘lajak o‘qituvchi keyinchalik o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tashabbuskorlik va muammoli vaziyatlarga moslashuvchan yondashuvni shakllantirishi kerak bo‘ladi. Agar uning o‘zida ijodiy salohiyat yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, u ko‘proq andozaviy, biryoqlama va faqat tayyor sxemalarga asoslangan faoliyatni tanlashi mumkin. Aksincha, ijodiy salohiyati yuqori pedagog o‘quv jarayonini qiziqarli, jonli, izlanishga undovchi va shaxsga yo‘naltirilgan shaklda tashkil qila oladi. Bu esa ta’lim sifati va o‘quvchilarning faolligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Nazariy tahlilga tayanib aytish mumkinki, ijodiy salohiyatni rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik-psixologik shartlar muhimdir: birinchidan, erkin va xavfsiz psixologik muhit yaratish; ikkinchidan, mustaqil fikrlashni rag‘batlantiruvchi topshiriqlar ulushini oshirish; uchinchidan, muloqot va munozara madaniyatini kuchaytirish; to‘rtinchidan, xatoga salbiy jazolash emas, o‘sish imkoniyati sifatida yondashish; beshinchidan, shaxsning individual qiziqish va qobiliyatlarini inobatga olish. Ana shu sharoitlarda ijodiy salohiyat faqat nazariy imkoniyat bo‘lib qolmay, balki real faoliyatda namoyon bo‘ladigan amaliy sifatga aylanadi.

Shu bilan birga, ijodiy salohiyatni rivojlantirishda milliy mentalitet va madaniy muhitni ham hisobga olish lozim. O‘zbek jamiyatida ustoz-shogird munosabati, hurmat, samimiylik, jamoaga moslashuv va ma’naviy qadriyatlar muhim o‘rin tutadi. Agar ushbu qadriyatlar ijodiy fikrlash bilan uyg‘unlashtirilsa, shaxs nafaqat noodatiy g‘oya ishlab chiqadi, balki uni jamiyat uchun foydali, axloqiy va mazmunli yo‘nalishga buradi. Bu esa ijodkorlikni ma’naviy kamolot bilan bog‘laydigan muhim yondashuv hisoblanadi.

Ijodiy salohiyatni rivojlantirishning yana bir muhim jihati — amaliy mashq va muntazam faoliyatdir. Faqat nazariy tushuntirish yoki umumiy rag‘bat bilan yuqori natijaga erishib bo‘lmaydi. Shaxs ijodiy fikrlashga doimiy mashq, mustaqil izlanish, o‘z fikrini yozma va og‘zaki

bayon qilish, tahlil qilish va baholash orqali o‘rganadi. Shu sababli seminar, loyiha, taqdimot, muammoli topshiriq, “case” tahlil, bahs-munozara va mini-tadqiqotlar kabi metodlar bu borada samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa: Shaxsning ijodiy salohiyatini shakllantirish va faollashtirish murakkab, ko‘p omilli va dinamik psixologik jarayon bo‘lib, u motivatsion, kognitiv, emotsional-irodaviy, kommunikativ-ijtimoiy, refleksiv-o‘zini boshqarish hamda ma’naviy-qadriy omillarning o‘zaro ta’siri asosida yuzaga keladi. O‘zbek psixologik-pedagogik manbalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, ijodkorlik shaxsning faqat tug‘ma xususiyati emas, balki to‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim, erkin muloqot, rag‘batlantiruvchi muhit, muntazam mashq va ongli o‘zini rivojlantirish orqali bosqichma-bosqich shakllanadigan salohiyatdir.

Shaxsda ichki qiziqish, mustaqil fikrlash, emotsional barqarorlik, muloqot madaniyati va refleksiv faollik uyg‘unlashganda uning ijodiy imkoniyatlari yanada faol namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, oliy ta’limda bunday salohiyatni rivojlantirish bo‘lajak mutaxassisning kasbiy moslashuvchanligi, innovatsion fikrlashi va amaliy samaradorligini oshiradi. Shu bois ta’lim jarayonida ijodiy salohiyatni rivojlantirishga qaratilgan ishlar kompleks xarakterga ega bo‘lishi, shaxsning individual imkoniyatlari bilan pedagogik sharoitlar birligini ta’minlashi zarur.

Kelgusida mazkur mavzuni O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari talabalari, bo‘lajak pedagoglar va turli ijtimoiy guruhlar kesimida empirik tadqiqotlar asosida chuqurroq o‘rganish, shuningdek ijodiy salohiyatni aniqlash va rivojlantirishga xizmat qiluvchi amaliy metodik tavsiyalar ishlab chiqish ilmiy-amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

Kitoblar:
[1] G‘oziyev, E. G‘. (2008). Psixologiya: Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. Toshkent: O‘qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
[2] Maxsudova, M. A. (2006). Muloqot psixologiyasi. Toshkent: Turon-Iqbol.
[5] Jamolov, J. (2012). Chet til o‘qitish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi.
Jurnallar:
[6] Mardonov, S., Xodjamqulov, U., & Botirova, S. (2020). Globallashuv sharoitida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash zarurati. Tanqidiy sharhlar jurnali, 7(12), 243–247.
[7] Xoliqova, N. (2020). Milliy uyg‘onish davri o‘zbek she’riyatining poetik xususiyatlari. ISJ Nazariy va amaliy fanlar jurnali, 04(84), 615–623.
Veb-saytlar:
[4] ZiyoNET axborot-ta’lim portali. Psixologiya va pedagogika yo‘nalishidagi elektron o‘quv resurslari. Murojaat manzili: ziyonet.uz
Ikki yoki undan ortiq muallifli manbalar:
[3] Xaydarov, F. I., & Xalilova, N. I. (2010). Umumiy psixologiya. Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU.